

**ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ДОМІНАНТИ НАУКОВОГО
ТЕКСТУ ІВАНА ФРАНКА: ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ПРОЕКЦІЇ**

Досліджено лексико-граматичні домінанти наукового тексту на прикладі праць Івана Франка, проаналізовано їх функційно-комунікативне навантаження. Конкретизовано міркування І. Франка про науковий термін, зокрема роль терміна у лінгвофілософській концепції, його генези й типології. З'ясовано внесок Франка -термінолога у формуванні та кодифікації багатьох галузей національної термінології, його головні вимоги та основні шляхи національного терміноутворення. Окреслено значення І. Франка в мовнотворчому процесі кінця 19 – поч. 20 століть, його візію розвитку української мови в культурному просторі майбутнього.

Ключові слова: лексико-граматичні домінанти, науковий текст, І. Франко, терміни, терміносистема.

In the article the lexical and grammatical dominants scientific text by the example of the works of Ivan Franko, analyzed their functional and communicative load. The concept of a scientific text is found, its dominant. Concretized Franko's considerations about scientific term, terminology, including the term role in linguophilosophical concept, its genesis and typology. It was clarified Franko as terminologist contribution in the formation and codification of many sectors of the national terminology, its main requirements and the main national term formation. Franko values outlined in word-formative process during the late 19 early 20th century, his vision of the development of the Ukrainian language in the cultural space of the future.

Keywords: lexical and grammatical dominants, scientific text, I. Franko, terms, term system.

Дослідження, що пов'язані із засобами вираження та специфікою викладу наукового матеріалу, його організації та засобів вираження набувають актуальності в сучасній лінгвістиці. Зважаючи на те, що І. Франко синтезував досягнення духовного розвитку попередніх епох відповідно до вимог часу й потреб рідної культури, і його науковий доробок охоплює найрізноманітніші сфери суспільного життя, предметом наших наукових зацікавлень є науковий текст Івана Франка.

Іванові Франкові належить особливе місце у виробленні української загальнонаціональної наукової мови, ядро якої становлять терміни. Франко як вчений у багатьох наукових працях з'ясував роль терміна в системі української наукової мови, його творення, функціонування, семантику. Термінологічна лексика пронизує усі види Франкового тексту: художнього, наукового, публіцистичного, епістолярного. Термінологічна діяльність І. Франка як вченого потребує

окремого дослідження. На особливу увагу заслуговує аналіз лексико-граматичних домінантів наукового тексту Івана Франка, який найменш досліджений. З огляду на термінологічні проєкції є потреба комплексно і системно вивчити питому вагу наукової мови Франка.

Дослідження наукового тексту зумовлене процесами глобалізації, які охоплюють і науку, активізацією міжкультурної наукової комунікації. В них висвітлюється функціонування різних типів текстів у науковій сфері, специфіка наукового стилю.

Історія вивчення проблеми наукового тексту розкривається у працях О. С. Ахманової, П. Р. Палажченка, Є. М. Муратова, Л. Русанівського, І. І. Ковалика та ін.

Науковий текст, порівняно з художнім, публіцистичним, офіційно-діловим, якнайменш досліджений. Окремі актуальні аспекти теорії наукового тексту висвітлено в публікаціях українських учених Ф. Бацевича, І. Вихованця, І. Кочан, М. Кочерган, Г. Онуфрієнко, О. Семенов. Серед західноєвропейських дослідників наукового тексту – Р. Барт, М. Беллерт, В. Дейк та ін.

Основу текстів будь-якого стилю складають лексико-граматичні домінанти. Творцем теорії домінанти був фізіолог-філософ О. Ухтомський. Вимір концепту домінанти досліджували вчені В. Удалов, В. Зубович.

Предметом лінгвістичного аналізу термінологічна лексика творів Івана Франка другої половини XIX – початку XX ст. була в працях І. Білодіда, О. Муромцевої, З. Франко, П. Плюща.

Питання про роль І. Франка в розробленні й унормуванні української терміносистеми висвітлені у працях Т. Космеди, І. Кочан, О. Новоставської, Т. Панько, Є. Регушевського, О. Сербенської, І. Ціхоцького, Б. Тихолоза.

Завданням статті є визначення компонентів побудови тексту як складного мовленнєвого утворення. Термінознавчій концепції Франка присвячено окремі студії. Це спеціальні праці І. Кочан, Т. Панько, Є. Регушевського, О. Сербенської, Б. Тихолоза. Як слушно зазначає Б. Тихолоз, «термінологічна практика є реалізацією його теорії та методології термінотворення» [7, с. 114]. Окреслюючи принципіві положення Франкової термінознавчої концепції, зауважимо, що головне джерело термінотворення, на думку Франка, – «це розумова діяльність ученого зі здобування систематизації й поширення знань, пізнання законів і сил природи, які проявляються всюди і як завгодно» [9 (45)², с 32].

Актуальність статті обумовлюється недостатнім розглядом наступним проблем: вивчення феномену наукового тексту в міжкультурному, соціальному і комунікативно-когнітивному аспектах, потреба лінгвістичного аналізу.

² Тут і далі в круглих дужках позначено том творів І. Франка (Повне зібрання творів у 50 т.).

Мета статті полягає у виявленні особливостей лексичних і граматичних домінантів та їх функціонування у науковому тексті, зокрема у наукових творах Івана Франка, оскільки в науковому тексті реалізується передусім інтелектуально-комунікативна функція, головним завданням якої є передача наукового знання, що орієнтоване на комунікацію.

Поставлена мета зумовлює розв'язання таких основних завдань: з'ясувати поняття «науковий текст», «домінанта»; висвітлити методологічні погляди І. Франка на природу терміна; проаналізувати лексичні і граматичні домінанти наукового стилю; контурно окреслити вплив І. Франка на розбудову української терміносистеми.

Загальний науковий дискурс Івана Франка становить понад 1200 наукових праць (за даними Інституту Франкознавства ЛНУ імені Івана Франка), оскільки і в листах часто порушувалися наукові питання. Проблема щодо вивчення наукового тексту письменника, вченого І. Франка багатоаспектна і багатовимірна, але не нова. Твори І. Франка є результативним прикладом спілкування через текст.

На думку Г. Кицак, системність наукового тексту проявляється у його взаємодії з середовищем. Важливим параметром тексту як комунікативного явища виступає смислова структура [4, с. 2].

Смислова структура тексту – це не лише його лексичні й граматичні одиниці, а й також позамовний контекст, адже передача наукового знання завжди орієнтована на комунікацію.

«Оскільки науковий текст розглядається як засіб зберігання, передачі і збагачення спеціальних знань, це обумовлює не лише специфіку його змісту і особливості логічного структурування, але і співвіднесеність з науковою картиною світу, з ментальними структурами зберігання знань, з певними типами вербалізації таких структур лінгвістичними засобами» [5, с. 6].

Семантичне ядро тексту складають лексичні і граматичні домінанти. Під домінантою розуміється один із членів певної групи, певного ряду чи певного ланцюга мовних одиниць, що представляє основне значення, якому підлягають всі інші значення і який панує над іншими співзначеннями. «Домінанта (лат. *dominantis* – панівний) – одне зі стилістичних понять, що у низці однотипних мовних одиниць виступає носієм основного значення і підпорядковує собі всі інші змістові і стилістичні значення» [6, с. 30].

Поняття домінанти у науковий обіг уперше ввів О. Ухтомський. Це поняття активно використовували вчені Б. Ейхенбаум, Б. Томашевський, Р. Якобсон. Певний елемент має значення організуючої домінанти, яка панує над іншими і підпорядковує їх собі.

Лексична домінанта – це слово, яке відіграє суттєву конструктивну роль у тематичному оформленні речення-норми. Такі слова створюють перспективу розгортання актуального змісту речення.

До прикладу, у статті «Ми в Європі» Франко використовує лексичні домінанти: «патріотизм», «свобода», «цивілізація», «гуманізм». Патріотизм має бути «світлий», «гуманний», чоловіколюбний». Стаття побудована за принципом антитези.

Узагальнений характер наукового тексту на лексичному рівні засвідчує широке вживання слів з абстрактним значенням. Інколи слова побутового значення набувають термінологічного значення. Наприклад, такі технічні терміни, як муфта, стакан, трубка та ін. Лексичні домінанти наукового тексту – це переважно терміни, фахова лексика, запозичені слова, професіоналізми, скорочення, аббревіатури, номенклатурні назви.

Франко як «цілий чоловік» [9 (14), с. 243] виступаючи науковцем у літературі і залишаючись письменником у науці, значною мірою синтетично збагатив обидві сфери за допомогою взаємопроникнення їх окремих елементів [3, с. 4].

Він непохитно вірив у необхідність розвивати фундаментальну українознавчу науку для закладення основ української нації, майбутньої повноцінної держави. У статті «Поza межами можливого» Франко писав, що «нація незахищена політично своєю державою, зберігає свою національну ідентичність виключно засобами культури» [9 (45), с. 284].

«І хоч наука і культура – це різноспрямовані процеси, але разом з тим вони пов'язані між собою: наукова творчість є інтелектуальною вершиною національної культури. В даному випадку зв'язок цей забезпечується художніми і науковими текстами Івана Франка» [11, с. 213].

У лінгвістичній концепції Івана Франка мова визначається передусім як одна із сторін суспільного життя, що взаємодіє з економічними, політичними, духовними та іншими суспільними явищами, виступаючи як засіб комунікації та пізнання. І в цьому контексті провідною думкою його наукових роздумів є така: мовою науки має бути національна мова.

Уже в останній чверті 19 ст. Франко створив підґрунтя наукового і публіцистичного стилів. У своїй діяльності він шукав науковий підхід до оцінки тих чи інших явищ. На думку І. Франка, українська мова здатна звербалізувати найскладніші наукові поняття.

За твердженням Б. Тихолова, у термінознавчій концепції І. Франка «головний критерій адекватності терміна суті позначуваного поняття-об'єктивна обґрунтованість його семантики, її мотивованість реальними, конкретно-історичними взаємовідношеннями речей» [7, с. 114]. Учений Франко закономірно пов'язував історичні зміни семантики термінів з історією відповідних понять. Термін повинен відповідати історичним реаліям. Так, наприклад, за спостереженням І. Франка «слово «по́ступ» і відповідне йому поняття нове не лише у нас, але й у цілім освіченім світі» [9 (45), с. 300]. Сповідуючи наукову поміркованість, Франко заперечував запозичення невмотивованих іншомовних слів, але «викидування, а часто

й дуже недотепне «перекладання» міжнародних слів, особливо в науковій термінології, ще більше віддалило слов'ян одних від других, а й припинення слів з одної слов'янської мови до другої робилося не раз в надто великій мірі...» [9 (29), с. 72], - писав він у статті «Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер».

«... учений, викладаючи нам здобутки науки, мусить послуговуватися мовою, і то не якоюсь абстрактною, а тою звичайною, витвореною історично, привичну для нас» [9 (3), с. 46-47]. На думку Франка, учений змушений витворювати спеціальну термінологію – обов'язковий атрибут і лексичну основу наукової підмови загальнонародної та літературної мови. Він вважав, що для всіх термінів необхідним є – «... приношення їх до духу і звукових правил рідної мови» [9 (29), с. 72]. Але разом з тим Франко заперечував явище вузьконаціонального пуризму в мові, дотримуючись принципу поєднання національних та інтернаціональних елементів.

Франко підкреслював необхідність пояснення значення термінів в усіх наукових текстах, а також художніх. У своїх творах він намагався задовільнити цю вимогу. Звідси випливає необхідність наукової дефініції кожного терміна. До прикладу, у ранньому оповіданні «Вугляр» Франко подає міні-словник вуглярів: вуглярство – вуглярське ремесло, випалювання дерев'яного вугілля; копанище – викопане з коренем скривлене дерево і т.д. [10, 3]. Вводячи в мовну канву своїх творів термінологічну лексику, Іван Франко чимало спричинився до стабілізації того чи іншого терміна, установа його в науковій мові. Він одним із перших увів в українську мову терміни «арго», «фонетична альтернація», «ономастика», «синтаксична конструкція», «суфікс», «означення».

Франко застерігав від неточності суб'єктивізму у творенні терміна «бо дуже часто таке розрізнення довільне і не може бути об'єктивно обґрунтоване [9 (46, кн-2), с. 258]. Учений, на думку Франка, повинен дбати про максимальну точність і однозначність терміна [9, (21), с. 701]. У праці «Із секретів поетичної творчості» висунув таку думку: «Учений, викладаючи нам здобутки науки, мусить послуговуватися мовою, і то не якоюсь абстрактною, а тою, звичайною, витвореною історично, привичною для нас» [9 (31), с. 46]. І. Франко наголошував, що «кожний письменник, особливо талановитий, виробляє собі свою окрему мову, має свої характерні вислови, звороти, свою будову фраз, свої улюблені слова» [8 (17), с. 54].

У збірці статей «В наймах у сусідів» Франко аналізує практичні аспекти опрацювання іншомовної термінології. Можна виділити такі: роздуми про терміни і термінологію; переклад термінів різних наукових галузей; творення національних термінів; використання термінологічної лексики у художніх творах.

Франко використав близько 200 слів і словосполучень з індивідуального тезаурусу робітника бориславських промислів-ріпника.

Більшість слів виробничо-професійного словника запозичено з народної говірки, а нейтральні слова зазнають первинної термінологізації. Процес виникнення нових термінологічних значень здійснювався шляхом звуження або розширення семантики певних понять. У текстах Франка знаходимо, наприклад, антоніми: газ сухий – газ сирий; надземний – підземний газопровід; синоніми: трос – линва, насос – помпа.

За твердженням Б. Тихолоза, у термінологічній концепції І. Франка, головний критерій адекватності терміна суті позначеного поняття – об'єктивна обґрунтованість його семантики, її мотивованість реальними, конкретно-історичними взаємовідношеннями речей [7, с. 114].

На думку З. Висоцької, «прикметною рисою індивідуального наукового викладу І. Франка є вживання іншомовних (польськокомовних, німецькомовних, російськокомовних, латиномовних) цитат. Вони засвідчують інтелектуалізм, широту мовних і позамовних знань автора» [2, с. 94]. До прикладу «Це «in die details eingehender Bericht» надто перекручує справу, про яку йдеться у спростуванні» [9 (12), 198].

Що стосується граматичних домінантів, то в науковому стилі перевага надається пасиву, де не обов'язково вказується діяч, переважно використовуються безособові форми дієслів. Типовим є вживання форми теперішнього часу дієслова, що характеризує досліджуване явище у позачасовому значенні. Частіше використовуються дієслова недоконаного виду, рідше – доконаного виду, що вживаються переважно в стійких зворотах. Зважаючи на те, що «науковий текст існує як відкрита система, змістово не замкнена щодо інших текстів і комунікативно-прагматично відкрита для читача» [2, с. 88], значну функціональну активність виявляють особові займенники: «Із сказаного вище ми вже знаємо, що є робітники, які працюють фізично (таких найбільше)» [9 (11) с. 68]; «Ви насичуєте почуття розкошами природи і мистецтва, ви маєте час і засоби на те, щоб розвивати серце й розум, словом, ви прогресуєте» [9 (11), с. 77].

Створення комунікативної співпраці автора тексту і адресата реалізують вставні слова, вставні словосполучення, вставні конструкції: «Таким чином праця стає простим товаром щодо капіталу, бо, як бачимо, її ціна (тобто заробітна плата) підноситься тоді, як на неї більший попит...» [9 (11), с. 36]. Звернемо увагу на таку граматичну домінанту наукового тексту Франка, як чергування дієслів теперішнього і минулого часу. Ці форми мають позачасове значення, вказуючи на закономірність явища, що підкреслюється контекстом: «Не раз-то і не два *говорили* наші пани: «Наш селянин *не знає* обходитися з грішми, *не знає* господарити ...» [9 (11), с. 194]. «*Не знаю* вже, хто то встановив той звичай, та здається, що не жиди. Вони дуже криво *дивилися* на нього, але не *могли* нічого порадити» [10, с. 407].

Дієслова на позначення мовлення є семантично і граматично

Джерела та література

1. Березянська В. Іван Франко і проблеми становлення української наукової мови. / В. Березянська // Вип. 32 Філологія. — 2013. — С. 3-15.
2. Висоцька З. Діалогічність мови економічних праць Івана Франка / З. Висоцька // Українська мова. — 2016. — № 1. — С. 88-99.
3. Зелінська Н. Наукова творчість Івана Франка: самореалізація поетики непоетичного / Н. Зелінська // І. Франко – письменник, мислитель, громадянин: ма-ли міжнар. наук. конференції (Львів, 25-27 вер. 1996 р.). — Львів : Ви-во «Світ» — 1998. — С. 242-246.
4. Кицак Г. В. Науковий текст: мовні та позамовні фактори. Наукові записки: Матеріали п'ятої Міжнародної науково-практичної конференції «Мова і світ: дослідження і викладання». Сер. Філологічні науки (мовознавство) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: eprints.zu.edu.ua/7165/1/11ugvttm.pdf.
5. Мацько Л. І. та ін. Стилїстика української мови: Підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько; за ред. Л. І. Мацько, — К.: Вища шк., 2003. — 462 с.
6. Словник стилістичних термінів – Острів знань. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: shkola.ostriv.in.ua/publication/code-16A71B8740040.
7. Тихолоз Б. Термінознавча концепція І. Франка / Б. Тихолоз // Українська термінологія і сучасність (матеріали II Всеукраїнської наук. конф.) . К., 1997. — с. 113-115.
8. Франко І. Я. Михайло Старицький / І. Я. Франко // Твори: В 20 т. — К., 1995. — Т. 17. — с. 54.
9. Франко І. Я. Повне зібрання творів у 50 т. / І. Я. Франко. — К.: Наукова думка. — 1976-1986. — Т. Т. 11, 12, 14, 21, 27, 31, 45, 46.
10. Франко І. Я. Твори: В 2-х т. Т. 2 : Оповідання. — / І. Я. Франко // Приміт., упоряд. М. Гончарука. — К. : Дніпро, 1986. — 557 с.
11. Якібчук М. В. Інтелектуальні виміри україномовного нафтогазового дискурсу (за матеріалами творів Івана Франка) / М. В. Якібчук // Розвідка та розробка нафтових і газових родовищ. — 3 (48). — 2013. — с. 211-217.